

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У ЄВРОПІ (1920–1939): СТРАТЕГІЯ ВИЖИВАННЯ ТА СПОСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розглянуто сприйняття сільськогосподарської колонізації російськими емігрантами міжвоєнної доби. Визначається вплив переселення емігрантів до сільської місцевості на збереження російської ідентичності, особливостей національного буття у вигнанні.

Ключові слова: еміграція, сільськогосподарська колонізація, ідентичність, національний характер.

В статье рассматривается восприятие сельскохозяйственной колонизации русскими эмигрантами межвоенного периода. Определяется влияние переселения эмигрантов в сельскую местность на сохранение русской идентичности, особенностей национальной жизни в изгнании.

Ключевые слова: эмиграция, сельскохозяйственная колонизация, идентичность, национальный характер.

Der Artikel befasst sich mit der Wahrnehmung der landwirtschaftlichen Kolonisierung durch russische Emigranten der Zwischenkriegszeit. Der Einfluss der Wiederansiedlung von Emigranten auf dem Lande auf die Erhaltung der russischen Identität, die Merkmale des nationalen Lebens im Exil wird bestimmt.

Schlüsselwörter: Auswanderung, landwirtschaftliche Besiedlung, Identität, nationaler Charakter.

The perception of agricultural colonization by Russian emigrants of interwar period is examined in the article. The influence of the refugee's resettlement to the countryside on the preservation of Russian identity and features of national life in exile is determined.

After the evacuation of Crimea (1920), Russian emigrants in Europe slammed into a situation when they were forced to integrate into the labor market of recipient countries. A significant part of Russian emigrants of the interwar era tried to find a job that would allow to avoid discrimination on the national ground from employers and to preserve the traditional lifestyle. The strategy was to settle down in the countryside and to engage into farming.

Immediately after arrival to the recipient countries, the emigrants viewed agricultural colonization as a way of redeeming of forced expulsion. But such farms, aimed at giving temporary relief to exiles, could not find an unoccupied niche in the market. This strategy of redeeming of bad times intensified during the critical periods of the existence of Russian emigration, in particular, during the time of the global economic crisis.

Conditions of residence of emigrants in the province have objectively contributed to the conservation of Russian identity, language, traditions and features of life in exile. The image of Russian colonists in Europe as a creative force of the nation appeared.

Gradually the idea of settling on the ground as a way of surviving transformed into a perception of it as a strategy of preserving identity, national features and the system of values in exile.

Keywords: emigration, agricultural colonization, identity, national character.

Визначальною рисою російської антибільшовицької еміграції у Європі міжвоєнного періоду була втрата значною її частиною будь-яких матеріальних підвалин існування. Багато хто з біженців під час евакуації з Новоросійська, наприклад, потрапляв на корабель вже під обстрілом наступаючих червоноармійців (про вивезення матеріальних цінностей мова не йшла, рятували життя) [10]. Для більшості військ, які обороняли Крим, єдиним скарбом, який вивозився за кордон, був речмішок із декількома банками консервів чи яблуками [26; 40; 41]. Звичайно, зустрічались й такі, хто вантажив на кораблі навіть меблі, роялі та вивозив фамільне золото [39, с. 8–24]. Але будь-які кошти швидко проїдались. Більшість біженців була вимушена шукати роботу, аби забезпечити своє виживання та добробут своєї сім'ї.

Тобто, російська «біла» еміграція потрапила у ситуацію, коли вона вимушена була інтегруватися до ринку праці країн-реципієнтів. Така інтеграція нагально ставила питання про збереження російської ідентичності, що розглядалося у якості пріоритетного завдання біженства, адже навіть наприкінці 1920-х рр. (майже за 10 років після початку еміграції) значна частина вигнанців все ще розраховувала на падіння більшовиків та повернення до Росії. Варто назвати ще один факт, який визначав процеси включення емігрантів до виробничих відносин країн прийняття: виходячи з протекціоністських позицій, країни-реципієнти не допускали до високооплачуваних посад іноземців. Інакше кажучи, емігрант міг отримати роботу лише у тому випадку, коли на неї не претендував ніхто із представників місцевого населення [32, с. 9–40].

Не дивно, що за таких умов значна частина російських емігрантів міжвоєнної доби намагалася знайти заняття, яке дозволяло би обійти дискримінацію за національною ознакою з боку працедавців, а також зберегти відносно ізольований від зовнішніх впливів традиційний стиль життя. Цим двом вимогам якнайкраще відповідала стратегія сільськогосподарської колонізації.

На сьогодні ми можемо констатувати своєрідний «історіографічний ажіотаж» у дослідженні російської еміграції першої післяреволюційної хвилі. Процесам адаптації біженства до суспільств європейських держав також приділяється належна увага у працях сучасних дослідників [1; 3; 19; 21; 27; 31; 38; 42]. Але частіше «героями» розвідок щодо працевлаштування емігрантів стає міське населення [11; 12; 23]. Не дивно, що серед стереотипних образів росіян у міжвоєнній Європі присутні «паризький таксист», робітник з Біякура (передмістя Парижа, заселеного здебільшого росіянами), празький студент. Але в тих працях не йшлося про росіянина, який осів на землі. Серед робіт, присвячених російським колоністам у Європі, варто зазначити монографію О. Куренишева «Крестьянские организации Русского Зарубежья» [20] та статтю Л. Муромцевої «Сохранение историко-культурной идентичности русского казачества в эмиграции» [25]. З огляду на зазначену історіографічну ситуацію, вважаємо, що вивчення сільськогосподарської колонізації російського екзилу та її ролі у збереженні «російськості» міжвоєнною діаспорою у Європі має певний потенціал новизни.

Тож метою даної статті є дослідження впливу осідання російських емігрантів протягом 1920–1939 рр. на землі, їх інтеграції до суспільств європейських держав та намагання щодо збереження/трансформації російської ідентичності.

Джерелами нашої розвідки виступають публіцистичні праці та інформаційні зведення щодо освоєння росіянами угідь у Європі [8; 22], періодика (переважно козака, оскільки козацтво було тією групою, яка найчастіше схилилась до сільського господарства як традиційного ще на Батьківщині заняття) [4–6; 13–17; 29; 30; 33–37], спогади тих емігрантів, чие життя на певному етапі було пов'язано із сільською місцевістю [7; 9; 24] та літературні твори, які містять рефлексії письменників (своєрідних речників вигнання) щодо сільськогосподарських практик росіян у Європі [2; 18].

Відзначимо, що плани розселення емігрантів на землі виникли практично одразу після прибуття значного за чисельністю військового контингенту з Криму до Константинополя. Свідченням цих планів є публікація «Материалов по эмиграции и по устройству земледельческих колоний в окрестностях Константинополя»

у 1921 р. Підкреслимо, що в цей час розселення біженців на землі визначалося в якості стратегії на переочікування вигнання. Зокрема, у цій збірці матеріалів йдеться, що після війни на околицях міста залишилась велика кількість земель, які раніше належали німцям. Ці землі не знаходились у такому запустінні як ті, що раніше займали греки, а тому була перспектива їх освоєння емігрантами. Сподівались, що після репатріації росіян (у якості переможців над більшовиками) можливе повернення і німецьких колоністів на свої колишні ділянки. Тобто, сам факт повернення до Росії і тимчасовості колонізації передмість Константинополя не викликав сумнівів. Оскільки осідання на землі розглядалось як стратегія виживання, а не стратегія інтеграції, то й господарства колоністів створювались за принципом підтримки своїх, а не виходу на конкурентну боротьбу на ринку. Зокрема, у плануванні було закладено, що кредит на облаштування сільськогосподарського підприємства видається артілі в п'ять–шість чоловік, з розрахунку, що підприємство своїм прибутком буде підтримувати ще п'ять чоловік сім'ї кожного з членів артілі, включаючи непрацездатних похилого віку та дітей. Окрім того, підприємців зобов'язували наймати виключно російських робітників (не завжди кваліфікованих), по факту набуло поширення явище, неприйнятне для ринку – фермери винаймали зайвих робітників, працюючи собі у збиток, аби не дозволити «своїм» померти голодною смертю чи маргіналізуватися [22].

Більшість підприємств сільськогосподарського характеру в районі Константинополя, ініційована російськими емігрантами, врешті виявилась збитковими. І не лише через найм зайвих робітників. Росіянам дістались в оренду запустілі землі. Інколи до 75 % полів було необроблено. До цього додавалось ще й незнання місцевих кліматичних умов. Це визначило неконкурентоспроможність російських господарств, орієнтованих на городництво, де безсумнівними лідерами були турки. Стосовно розведення свиней, то спочатку ті, хто стояв біля витоків планування, вважали його незайнятою нішею на ринку збуту, але виявилось, що існувала серйозна конкуренція з боку сербів. На молочні господарства просто не вистачало коштів, подекуди їх не вистачало навіть на купівлю тяглової худоби, і емігранти змушені були обробляти ділянки по 100 гектарів лопатою [8].

Таким чином, емігрантські господарства в околицях Константинополя, а згодом і на Балканах, орієнтовані на те, щоб дати тимчасовий прихисток вигнанцям, не змогли знайти незайняту нішу на ринку та підвищували свою збитковість за рахунок баласту у вигляді непотрібних робітників з числа «своїх». Все це разом із нестачею

фондів кредитування господарств призвело до подальшого переселення більшості фермерів до міст інших, більш успішних з їх точки зору держав.

Звернення до сільського господарства як стратегії «перечікування» лихоліття згодом знову спостерігалось в роки світової економічної кризи. Газети наперебій закликали звільнених робітників до переїзду в провінцію і найму ферм на правах іздолящини (50 % врожаю залишалось у фермерів, 50% – належало власнику, що було на той час найбільш звичною умовою). Але більшість робітників остерігалася потрапити у боргову кабалу [4–6; 13–17; 33–37].

Значна кількість біженців, особливо з освітою, для яких сільське господарство не було органічним заняттям, розглядали осідання на землі як спосіб збереження сімейних цінностей. Зокрема, Р. Гуль купив ферму на півдні Франції саме для того, щоб мати змогу зібрати свою сім'ю з усіх кутків Європи та проживати спільно, підтримувати один одного [9]. Батьки Ю. Мордвінкіна також осіли на землю у Сербії і заснували невеликий бізнес з виготовлення та продажу меду для того, щоб вберегти дітей від негативного впливу міста. Проте коли дітям потрібна була освіта, родина переїхала до Білої Церкви [24]. Місто в будь-якому разі втягувало біженців у велику кількість соціальних відносин поза російською спільнотою. Освічені емігранти, які осідали на селі, мало спілкувалися з оточуючим середовищем, яке стояло на іншому рівні культурних потреб. Тому осідання на землі висококультурної частини емігрантів призводило до їх жорстокої сепарації від населення країн-реципієнтів і консервації доеміграційного побуту та традицій.

Таким чином, ми спостерігаємо парадоксальну ситуацію. У так званих «столицях» вигнання дуже розгалуженою була мережа російських культурно-просвітницьких та благодійних організацій, які мали перешкоджати асиміляції емігрантів. Скупчення росіян у крупних мегаполісах пояснювалось, як правило, прагненням до «своїх». Але у провінції елементи російського побуту, одягу, традиції святкування зберігались довше, не зважаючи на ускладнений доступ сільських емігрантів до російської періодики, культурних організацій, національної школи тощо. Отже, на консервацію елементів традиційної російської культури у вигнанні впливала не стільки наявність російських національних структур, скільки присутність альтернативи до соціального життя в межах російської громади з боку соціуму країн прийняття.

Зовсім інша ситуація спостерігалася у середовищі козацтва, для якого заняття сільським господарством було органічною справою. Козаки легко знаходили спільну мову з місцевими селянами, маючи спільні інтереси, швидко одружувались на

місцевих дівчатах, отримували авторитет у громаді самовідданою працею. На козачих вечорах предметом гордості виступало знання козачками «з місцевих» звичаїв країни своїх чоловіків [29, арк. 156–157; 30, арк. 15]. Саме цю модель можна вважати органічною інтеграцією емігрантів до нових соціумів – без втрати національної ідентичності із створенням комфортного мікросередовища у вигнанні.

Важливим для визначення впливу сільсько-господарських практик на збереження ідентичності росіян у еміграції є дослідження образу колоніста (і вихідця із трудових верств загалом) у художній літературі. Відзначимо, що особливістю художньої літератури як історичного джерела є її здатність розкривати не стільки хід подій, скільки систему уявлень про певні факти чи явища, які побутують у суспільстві [28, с. 76–78]. Саме художня література якнайкраще висвітлює, які плюси та мінуси вбачали емігранти у веденні сільського господарства у вигнанні, чи розглядали вони колонізацію як довготривалу стратегію життя у екзилі, і як вони ставились до осідання на землі з огляду на уявлення про історичну місію еміграції.

У романі Ж. Кесселя «Княжеские ночи» виходець із «мужиків» Антон Іртиш зображений єдиною людиною, яка може досягти успіху навіть поза межами Батьківщини, зробити гроші «з нічого» накопичуванням та сумлінною працею. В той час, як колишні інтелігенти спиваються та морально занепадають у кабаках на вулиці Пігаль, Антон Іртиш нарощує капітал на розробці французьких надр з метою купівлі ферми, на якій він хоче оселитися з коханою жінкою [18, с. 123–286]. Подібним чином порядного, принципового юнака, який важкою працею спочатку в якості наймита, а потім у якості фермера, здобув повагу французів усього округу є Ілля Горбатов із роману Н. Берберової «Первые и последние». Ілля не просто досяг великих успіхів у господарстві, він намагається перетягти на землю своїх співвітчизників, які приречені на вмирання у туберкульозних підвалах на околицях Парижа. І це не важливо, що сім'я Горбатових поки що має спати на глиняній підлозі (лише мати має ліжко), і що у провінції діти колоністів не матимуть змоги відвідувати повноцінну школу. Ілля сповнений ініціативи й надії, і твір вселяє у читача віру в те, що ці ініціативи згодом реалізуються [2, с. 149–304]. Тобто художня література конструювала уявлення про емігрантів, які займаються чорною роботою на землі, як про творчі сили нації.

Найпоширенішим образом самого заняття сільським господарством у літературі російської еміграції першої післяреволюційної хвилі є сприйняття його у якості того, що дає право на спокуту. Готовність Олени, коханої Антона Іртиша, яка

була розпустницею, їхати з ним хоч на край світу для роботи на фермі, виправдовує її попередні вчинки [18, с. 281–286]. На господарстві Горбатових знаходить життєвий спокій та гармонію Олексій Петрович Шайбін – колишній воїн Іноземного Легіону [2, с. 149–153]. Сільське господарство подається як заняття, яке зберігає людину від асиміляції. Так попри свій патріотизм, вже згадуваний Ілля нормально сприймає одруження своєї сестри Мар'яни з французом [2, с. 156–158]. На формування такої візії емігрантських літераторів вплинуло уявлення про характерні риси російського національного характеру, зокрема, особливий, майже сакральний зв'язок росіян із землею. Можливість пустити коріння, хоч і за кордоном, у трактові Н. Берберової, автоматично нейтралізувала загрозу стороннього впливу на ментальність емігрантів.

Отже, художня література російської еміграції свідчить про те, що міська спільнота росіян (репрезентантами якої були літератори) сприймала біженців, які осіли на землі, як найбільш здорові творчі сили суспільства, а самі аграрні практики згадувались як заняття, які перешкоджають втраті національних рис у екзилі. Тобто, колонізація для росіян була стратегією збереження ідентичності.

Консервативний характер аграрного населення країн-реципієнтів (як і будь-якого аграрного суспільства) підвищував шанси максимально зберегти етнічні особливості для меншини саме на селі. Це суспільство чинило жорстокий опір інтеграції «чужаків», а тому колоністи-емігранти змушені були замикатись на російському мікро-

соціумі. Траплялось наприклад, що російські лікарі, які більшу частину життя пропрацювали у сільській місцевості, залишались чужими для місцевих жителів навіть у близькій за культурними традиціями Болгарії. Так М. Ретінов згадував, що після багатьох років лікарської практики, після від'їзду його дітей на навчання до Праги, по вечорах він мав дружину за єдину співрозмовницю [7, арк. 60–61].

Робота на фермах якнайкраще відповідала і національному автостереотипу росіян (уявленням про себе). Це було заняття, яке вимагало особистої ініціативи і дозволяло бути відносно незалежним від третіх осіб.

Таким чином, осідання російських емігрантів на землі від самого початку їх перебування за кордоном розглядалось у якості тимчасової стратегії виживання у надскладних умовах вигнання до повернення на Батьківщину. Ця стратегія «перечікування» лихоліття активізувалась у переламні періоди існування російської еміграції першої після-революційної хвилі, зокрема, за доби світової економічної кризи. Умови проживання емігрантів у провінції об'єктивно сприяли консервації російської ідентичності, презервації мови, традицій та особливостей побуту у вигнанні. Саме тому у художній літературі з'явився образ російських колоністів у Європі як творчих сил нації. Таким чином, поступово у середовищі емігрантів уявлення про осідання на землі як про спосіб вижити трансформувалось у сприйняття його у якості стратегії збереження ідентичності, національних особливостей та системи цінностей у вигнанні.

Бібліографічні посилання

1. Адаптация российских эмигрантов (конец XIX – XX вв.) / под ред. Ю. Полякова. – М.: Институт российской истории РАН, 2006. – 343 с.
2. Берберова, Н. Биянкурские праздники. Роман. Рассказы / Н. Берберова. – М.: АСТ-Астрель, 2011. – 323 с.
3. Бритвина, И. Б. Гендерная детерминация адаптации вынужденных мигрантов: социологический анализ: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора социологических наук. – Екатеринбург, 2006. – 28 с.
4. Возрождение. – № 880. – 30 октября 1927 г.
5. Вольное казачество. – № 31. – 10 марта 1929 г.
6. Вольное казачество. – № 32. – 25 марта 1929 г.
7. Государственный архив Российской Федерации (г. Москва). – Ф. 5881 Коллекция отдельных документов и мемуаров эмигрантов. – Оп. 2. – Д. 593: М. Ретінов «Шесть лет на службе в Болгарии». – 1921–1927 гг. – 70 л.
8. ГАРФ. – Ф. 9135: Российский земско-городской комитет помощи российским гражданам за границей (г. Париж) (Белоэмигрантская организация). – Оп. 1. – Д. 21: Статья (автор не установлен) «Сельскохозяйственные предприятия русских беженцев на Балканском полуострове». – б/д. – 11 л.
9. Гуль, Р. Я унес Россию. Апология русской эмиграции [Электронный ресурс] / Р. Гуль. – Режим доступа: http://www.dk1868.ru/history/gul_ogl.htm.
10. Даватц, В. На Москву / В. Даватц // Добровольцы. – М.: Вече, 2007. – С. 263–378.
11. Зверев, А. Повседневная жизнь русского литературного Парижа (1920–1940) / А. Зверев. – М.: Молодая гвардия, 2011. – 371 с.
12. Ипполитов, С. С., Недбаевская, В. М., Руденцова, Ю. Г. Три столицы изгнания: Константинополь, Берлин, Париж / С. С. Ипполитов, В. М. Недбаевская, Ю. Г. Руденцова. – М.: Спас, 1999. – 207 с.
13. Казачье дело. – № 1. – февраль 1931 г.
14. Казачье дело. – № 2. – март–апрель 1931 г.
15. Казачье дело. – № 3. – август 1931 г.
16. Казачье дело. – №4–5. – декабрь 1931 г.
17. Казачье дело. – № 11. – март 1937 г.
18. Кессель, Ж. Княжеские ночи: роман / Ж. Кессель // Княжеские ночи. – М.: Вече, 2007. – С. 12–287.
19. Козлитин, В. Д. Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919 – 1945) / В. Д. Козлитин. – Харьков: ХНПУ им. Г. Сковороды, 1996. – 521 с.
20. Куреньшев, А. Крестьянские организации Русского Зарубежья (1920–1951) / А. Куреньшев. – М.: АИРО-XXI, 2008. – 192 с.
21. Материалы Международной научно-практической конференции «Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире» (24–25 февраля 2012 г.). – Пенза: ПГПУ им. В. П. Белинского, 2012. – 252 с.
22. Материалы по эмиграции и по устройству земельных колоний в окрестностях Константинополя. – Выпуск

2. Печатается Советом по расселению русских беженцев при материальном участии Американского Центрального Комитета помощи русским беженцам. – Константинополь: Типография Л. Бабок и С-вья, Галата, ул. Камондо № 8, 1921. – 38 с.
23. **Менегальдо, Е.** Русские в Париже (1919–1939) / Е. Менегальдо. – М.: общество друзей А. Ремизова, «Кстати», 2007. – 288 с.
24. **Мордвинкин, Ю. Б.** Белогвардейцы. Автобиографическая повесть. [Электронный ресурс] / Ю. Б. Мордвинкин. – Режим доступа: http://www.kadet.ru/library/litera/belo/bel_p00.htm.
25. **Муромцева, Л. П.** Сохранение историко-культурной идентичности русского казачества в эмиграции / Л. П. Муромцева // Отечественная история. – № 3. – 2008. – С. 77–85.
26. **Павлов, Б.** Первые четырнадцать лет [Электронный ресурс] / Б. Павлов. – Режим доступа: <http://apologetika.com/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=46>
27. **Поляков, Ю. А.** Проблемы эмиграции и адаптации в свете исторического опыта / Ю. А. Поляков // Новая и новейшая история. – № 3. – 1995. – С. 8–15.
28. **Предтеченский, А. В.** Художественная литература как исторический источник / А. В. Предтеченский // Вестник ЛГУ № 14. – Серия: истории, языка и литературы. – Вып. 3. – Л., 1964. – С. 76–85.
29. Путь казачества. – № 14 – 15. – пятница, 14 октября 1927 г. // ЦДАВОВУ. – Ф. 3979: Кубанский закордонний архів у Празі (1928–1935). – Оп. 1. – Спр. 72: Журналы «Путь казачества». – 1927 р. – 418 арк.
30. Путь казачества. – № 1. – 13 февраля 1927 г. // ЦДАВОВУ. – Ф. 3979: Кубанский закордонний архів у Пра-
- зі (1928–1935). – Оп. 1. – Спр. 72: Журналы «Путь казачества». – 1927 р. – 418 арк.
31. Социально-экономическая адаптация российских эмигрантов (конец XIX – XX вв.). – М., 1999. – 451 с.
32. Справочник русские во Франции / под ред. В. Ф. Зеелера. – Париж: Издание С. М. Сарача, 1937. – 87 с.
33. Станица. – № 3. – май 1932 г.
34. Станица. – № 4. – октябрь 1932 г.
35. Станица. – № 6. – апрель 1933 г.
36. Станица. – № 7. – июль 1933 г.
37. Станица. – № 9. – январь 1934 г.
38. **Тиме, Г. А.** «Русская идея» как проблема адаптации. Эмигранты из России в Европе 1920–1930-х гг. [Электронный ресурс] / Г. А. Тиме. – Режим доступа: <http://www.pushkinskiydom.ru/LinkClick.aspx?fileticket=X610ZhyW1wg%3D&tabid=10459>
39. **Федоров, Г.** Путешествие без сантиментов (Крым, Галлиполи, Стамбул) / Г. Федоров. – М. – Л.: Книга, 1926. – 175 с.
40. **Федюшкин, А. И.** Эвакуация Крымского кадетского корпуса из Крыма [Электронный ресурс] / А. И. Федюшкин. – Режим доступа: <http://www.dorogadomj.com/m06kor.html>
41. **Чеботарев, Г.** Правда о России. Мемуары профессора Принстонского университета в прошлом казачьего офицера (1917–1959) / Г. Чеботарев. – М.: Центрполиграф, 2007. – 446 с.
42. Эмиграция и репатриация в России / под ред. В. А. Ионцева, Н. М. Лебедева и др.. – М.: Попечительство о нуждах российских репатриантов, 2001. – 490 с.